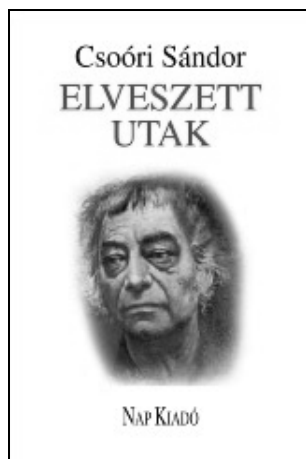

Csoóri Sándor „harmadik út”-ja*

1

Nap Kiadó
Budapest, 2003
364 oldal, 2600 Ft

A *Tenger és diólevél* két vastos könyvének megjelenése (1994) utáni esszékötet-trilógia harmadik darabja, az *Elveszett utak* című gyűjtemény – korántsem kabalisztikusnak tűnő mivolta vagy éppen a címe miatt – újra szintetizáló érvényű kötet. Mind témavilágában, mind bizonyítóerőben, mind pedig a gondolati építmény jellegét tekintve.

Ami a témavilágot illeti: Csoóri Sándor klasszikus nagy problémáival viaskodik újra és újra – nemzet, irodalom, nemzet és irodalom, egészséges közélet, az anyanyelv értéke és községmegtartó ereje, politika és erkölcs, a demokrácia csapdái, de mindenekelőtt: nemzet és nemzetiség. S ezeknek „alfajaként”, variánsaként: a nemzeti jövő, a – Németh László-i értelemben vett – harmadik út, a „piaci demokrácia” k. nemzeti érdek dilemmája, illetve ellentmondása, az értékmentés, az értékhierarchia torzulásai, a lelki, szellemi és erkölcsi veszteségek súlya, s nagy erővel: a magyar közélet egykori viszonylagos egyensúlyának a felborulása, azaz a politika csaknem totális uralma a szellemi élet felett.

Csoóri Sándor – „valóságérzékelő tehetsége” miatt – „született borúlátó”-ként (ami persze igazából realitásérzéklet jelent) sorolja kérdéseit s adja meg – diagnosztikus hitelességgel – válaszait. Ott érezni ennek az esszékötetnek valamennyi lapján a történelmi-irodalmi-filozófiai stúdiumokban elmélyedt íróember szociografikus erejű, meggyőző igazságait. Ugyanakkor a teljes nyíltságot, a kitakart sebek fájdalmát, a nyilván föl-fölhangzó gúnykacajt már föl sem véve. Talán már éppen azon csodálkozva, hogy megfogalmazott evidenciái a fenti sorskérdéseinkre miért nem fogadtatnak el általános nemzeti alapelvekként. Amikor oly világosak és bizonyítottak. Hiszen hiteles és meggyőző, amit mond. Nem teóriákkal operál, hanem mindent, amit leír, tapasztalatból, személyesen átélt élethelyzetekből ismer – lett légyen az akár sok száz éves élethelyzet.

A 21. század elején Csoóri Sándor esszéírásának a középpontjában – miként említettük – továbbra is a magyar nemzet fennmaradásának, illetőleg egységének a kérdése áll. Sokszor beszélt már erről korábban, korábbi köteteiben is, ám ez a mostani, koncentrált gondolatvezetés több mint feltűnő. S amikor – fentebb – arra utaltunk, hogy az *Elveszett utak* szintézis érvényű gyűjtemény, elsősorban ennek a tematikának, gondolati egységnek, gondolati építménynek a primátusára, szép tündöklésére gondolunk. Azt mondhatjuk, hogy

* Csoóri Sándor hetvenöt éves. Isten éltesse születésnapján!

írásaiban *minden* elem, minden „forgács” ehhez a fő motívumhoz kötődik. Akár ha súlyos kérdéseit szemlézzük – például: mivé lett a történelem, a szellem, a szabadság? –, akár ha az ezeket kiszorító és az ezek helyébe lépő politikai és erkölcsi válságjelenségeket (kis és nagy hazugságok, becsapások, délibábok, rövidtávú érdekek, „kis aljasságok”) szemlélteti; mindig a fő kérdéskörhöz kötődik vagy ide tér vissza. Értékvilága egységes és következetes. Ideája az egészséges politikai élet és az egészséges szellemi közélet egymás mellettsége. Ezen belül a szellem ereje, a lelki motívumok, a szimbolikus történelmi jelenségek, a katarzis mint a nemzetnek életet biztosító táplálékok. Az anyanyelv közösségmegtartó hatalma, a nemzet lelki egészségének feltételei: a kifejezőképesség, a tudás, a saját kultúra. Nem újkeletű motívumok ezek Csoóri Sándor fél évszázados írói pályáján. „A hatvanas évek vége felé – mondja egyik interjúban –, a prágai tavasz élenkítő fuvallatait érzékelve, egyre többen bizonyosan voltunk abban, hogy a század legégetőbb és megoldásra váró kérdései a nemzeti kérdések lesznek.”

2

Legfényesebb vezérlő csillagai: Ady Endre, Illyés Gyula és Németh László.

Az Illyés-centenárium különösen alkalmas volt arra, hogy életművének – mondjuk így – tanulságait számba vegye. (A róla írt esszék e kötet legszebb és legfontosabb darabjai közé tartoznak.) Csoóri Sándor a nemzeti kultúrának mint *szintetikus képződménynek* az egyik megtestesítőjét, példáját vetíti elénk az Illyés-életművet. Kezdve – vagy folytatva – a Kosztolányi pamfletszerű *Vojtina új levelére* adott nyílt válaszával. Ő maga válaszol élesen – aki verseiben a legtöbb „marhát bőgette” – arra a vádra, hogy a népi szemlélet „elkanászosítja” költészetünket. S ugyanez az Illyés – Kosztolányi halála után – életművének egyik gondozója, Babits egyik legközvetlenebb munkatársa, szellemi szövetségese. De ugyanó a *Puszták népe*, sőt a *Nyugat*-beli „botrányos” szociográfia, a *Pusztulás* szerzője. Másként ez nem volt lehetséges, mint azáltal, hogy Illyés – nagyon tudatosan és ha kellett bátran – egészen természetes módon gondolkodott, viselkedett és alkotott a nemzet közösnek elfogadható értékrendje szerint. Talán „népi” íróként harciasabban mint „urbánus”-ként; de azt számos alkalommal elmondotta élete során, hogy a jó népi író egyben tartozik nemzeti is lenni, illetőleg, hogy a magyar irodalom halott és élő nagyjai is valamennyien „népi” (valójában „nemzeti” értelemben) írók (voltak). Irodalmi munkásságuk alapján legalábbis. Ezért ragaszkodott Babitshoz, Kosztolányihoz, Németh Lászlóhoz – mindenkire, aki a magyar irodalmat a legmagasabb szinten művelte. (Függetlenül attól, hogy a táborokba osztó, s ezzel az immunrendszert megzavaró, fondorlatos ideológiai okoskodás „népi” vagy „urbánus” csoportokba parancsolta szét a 20. századi magyar irodalom legjavát.) Illyés Gyula harcai ugyancsak ebből a szintézisremlő képességéből és a frontokat megszüntetni akaró eltökéltségéből adódtak. Politikai és ideológiai ellenfelei hamar kitalálták a kétkulacsosság vádját vele szemben. „Kezdetben a kettőssége még az erénye volt – mutat rá az irodalmon kívüli erőkre és szempontokra Csoóri Sándor –, megcsodálni való újdonság: Ozora és Párizs, magyarság és európaiság, szürrealizmus és pusztai ökörbőgetés, de amikor ezek az ikerképességek kiléptek az esztétika köréből s elkezdtek közvetlenül szembesülni a politikával, a történelemmel, a társadalom ismeretlen kérdéseivel, hirtelen megváltozott az irodalmi romantika színezete. Az 1933-ban megírt *Pusztulás*-napló, amely egy baranyai utazás főszólamává nyersen és kendőzetlenül a magyarság pusztulását avatja, máig ható indulatokat szabadított rá a közéletünkre.” Csoóri

Sándor itt is, most is pontosan és tisztán fogalmaz: „máig ható indulatok”. Nem más ez mint az „urbánusok” máig tartó bizalmatlansága és meg-megújuló támadása a „népi”-nek mondott szellemi tábor ellen. S ezzel a rámutatással azt a döntő momentumot is megnevezi, amely ennek az *irodalmon kívüli* területről származó (majd az irodalmat is maga alá gyúrni szándékozó) erőnek a milyenségét jellemzi, ugyanis ezek ideológiai-politikai-hatalmi játszmák – mind a mai napig. S aligha kell nagy fantázia annak a fölismeréséhez, hogy maga Csoóri Sándor is úgy járt, mint a *nemzetit* mércének tartó Illyés (még ha őrá a kétkulacsosságot nem mondták is ki). Attól a perctől kezdve ugyanis, amelyben más értelmezéshez is eljutott esztétikai érvényű klasszikus esszéi nyomán, mint amelyek az akkor leírt szövegeiből kiolvashatók voltak (Vö. *Szántottam gyöppöt*), amikor már nemcsak a paraszti kultúra modernségének (illetve a modernség ősi gyökereinek) bizonyítása volt az írói hitelesség tétje, amikor már társadalmi és politikai színezetet, összefüggést és következtetést kapott a „népi szürrealizmus” koncepció; nos attól a perctől kezdve Csoóri Sándor is „nacionalista”, „biológiai elfogultsággal” ítélő értelmiségi hírébe keveredett – akárcsak Illyés a maga világképével.

3

A nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom számos forrásból táplálkozik – mint tudjuk. A „népi” és az „urbánus” irodalom egyaránt szerves része a nemzeti irodalomnak. Ez már-már közhely is lehetne. Ugyanis a népi-urbánus viszály kirobbanásának a pillanatában ezt már tudni lehetett. Németh László például már 1934-ben megírta a *Sznobok és parasztok* című újságcikkét, amelyben szinte tétélesen hitet tett a magyar irodalom egysége, a népi és az urbánus kultúra javának az *egyivé tartozása* mellett. Ugyancsak ez idő tájt formázta szinte közhasznúvá *harmadik út* elnevezéssel a nemzet felemelkedése szempontjából a leghasznosabb és legjárhatóbb út képletét, politikai és társadalmi lehetőségét. Ez a harmadik út nem más, mint a nemzet java erőinek szellemi és társadalmi *egyesítése*. Nem a szélsőségeké: a „sznoboké” és „parasztoké”, hanem a legjobbaké, méghozzá európai rangú színvonalon. Ez a „harmadik” út a minőség forradalmát feltételezi, amely a legfőbb és legkézenfekvőbb lehetőség arra, hogy a magyar nemzet egyenrangú értékvilágot képviseljen a nyugat-európai nemzetek sorában, közösségében. Ez a harmadik út nem más, mint a (magyar) nemzet önálló európai útja. Így gondolta ezt Németh László, Illyés Gyula (de hát Babits Mihály, Cs. Szabó László vagy Bibó István is), s így gondolja ezt ma Csoóri Sándor. Úgy hivatkozik erre a sokat átkozott és ócsárolt Németh László-féle változatra, színezetre mint a *modern* politikai reformgondolkodás egyik kiemelkedő példájára. „Újabb és újabb eszmetörténések, újabb és újabb politikusok akár századszor is kétségbe vonhatják a Németh László-i elgondolást, sose tudják bebizonyítani, hogy volt jobb, nagy arányúbb és életrevalóbb jövőterv, jövőjavaslat az övénel.”

A „nemzeti” tartalom mint eszmény – láthatólag – szintetikus képződmény, miként a harmadik út is az. A nemzet *különböző*, sokszínű szellemi erőknél az összessége. Ezt olvassuk Illyésnél is, Németh Lászlónál is, Csoóri Sándornál is. *S ebben az értelemben harmadikutas Csoóri Sándor (is)*. Azaz: nemzeti. Se nem „jobbaldali”, se nem „baloldali”. Azért nem, mivel ezek a *politikai* fogalmak ma már (1945 után) értelmetlenek, manipulatíván – de céltudatosan – használt bélyegek, melyeknek értékvilága nem a közösségi elkötelezettség és a hagyományhűség történelmi premisszáiból indul ki, hanem politikai, hatalmi játszmák célszerűségéből következik.

Persze, ezzel a nemzeti gondolkodással, ezzel a természetes (mert történelmi) képződménnyel szembeállíthatók különböző mesterséges (mivelhogy ezek ideológiai és politikai tartalmú képződmények) „alternatívák”, szűkebb (vagy egészen szűk) csoportteredek. A legerőteljesebb efféle szempont az a szélsőliberális, radikálisan és könnyörtelenül individualista törekvés, amely tagad mindenféle kollektív, közösségi szempontot és érdekérvényesítési törekvést. Aligha véletlen, hogy Csoóri Sándor e kötetének hadakozó okfejtései kimondatlanul is (tehát a „kimondott” eseteken túlmenően is) ezzel s az ehhez hasonló nézetekkel vitatkoznak.

4

A fentiek ismeretében végül is egyszerű – és hálás – feladat egy irányba rendezni Csoóri Sándor *Elveszett utak* című esszékötetének eleven, gazdag és sokszínű témavilágát. (Szoros összefüggésben az előző esszékötetekével.) Egy helyütt Sütő Andrást idézi – mély egyetértéssel. „Küzdelmünk keservesebb annál, amit Balassi Bálint idejében vívtak. A török hódoltság idejében mindenünk odaveszett, de lelkünk, nyelvünk, nemzeti mivoltunk a kontyos rablót nem érdekelte. Új hódoltságban mai magyarok személyi-közösségi létének utolsó mentsvárát ostromolják a végeken. Anyanyelvi bástyát, a nemzeti önazonosság tudatának minden védfalát. [...] Magyartalanításban legjobb módszer a magyar lelkület irtása.” Kell-e ehhez bármit is hozzáfűzni? Inkább csak nézegetni, újra és újra. Rémisztő ugyan, de a maga póré valóságában cáfolhatatlanul logikus. Az anyanyelv pusztulása és a lelkület áthangolódása nemcsak a közösségek pusztulásához vezet, de az egyént is tönkreteszi.

Nyilván ugyanígy gondolja, tudja ezt Csoóri Sándor is, hiszen ezzel egybevágó gondolati levezetések sorát jeleníti meg, teszi érzelmileg is megragadóvá esszéiben. Úgy például, hogy – egy más helyütt – Sütőtől és egyáltalán a magyaroktól, a Kárpát-medencétől igen csak távoli Ezra Poundot is megidézi: figyeljünk csak oda egy „messziről jött” ember tapasztalatára, szikár okfejtésére – ugyanerről a témáról. „Ha egy állat idegrendszere nem közvetíti az észleleteket és az ingereket, az állat elsorvad. [...] Ha egy nemzet irodalma hanyatlík, a nemzet elsorvad, tönkremegy. [...]” És az amerikai így folytatja: „Ha nincs irodalom, elsilányodik a nyelv is.” A *politikai* konzekvencia pedig: „És a törvényhozó így nem tud törvényt hozni a haza javára, a parancsnok nem tud parancsolni, a nép (ha az ország demokratikus) nyelv nélkül nem tudja »utasítani« képviselőit.”

Még az a következtetés is megfordul a jámbor olvasó fejében, hogy bizonyos ideológiáknak és politikáknak éppen ez a célja.

A nemzet (mint szellemi szintézis) tehát nem holmi elkülönítő és elkülönülő, bezárkózást feltételező közösségi állapot, hanem életet védő és életet emelő jelenségképződmény. Ennek megfelelően, ennek szellemében állítja Csoóri Sándor – joggal, hiszen ez könnyen bizonyítható –, hogy „a magyar irodalom szelleme [...] legizzóbb pillanataiban mindig azonos volt a nemzet szellemével”. S az is igaz, hogy egy nemzet „közérzete, boldogsága sokkal inkább függ az emberek jellemétől, erkölcsi állapotától, mint a kormányzás formájától”. Mivelhogy az ép lelkületet, az ép erkölcsöt, az ép jellemet a *szellemi értékek* tartják épen. Mint például a *paraszi kultúra*. Nem azért, mert különböző, mert más, mert kuriózum, hanem azért, mert *érték*. Éppoly fontos, mint az ógörög dráma vagy a középkori gregorián. Gazdagodunk általa: a *népi* így válhat nemzetivé, egy egész nemzetet gazdagítóvá.

Az irodalomnak pedig – hirdeti újra és újra – szerves része a *közéletiség*. A költészet is gondolkodás eredménye, mint a szellemi szféra megannyi más rétege. Hogyan lehetséges

akkor – kérdezi – kirekeszteni belőle a közéletet, és azt állítani, hogy éppen ez a kirekesztés jelenti, jelentené a költészet szabadságát? A közéleti irodalom nem kényszer senki számára, ugyanakkor ennek természetes megjelenéseit üldözni – nem vall ép ítélőerőre, ép jellemre, ép erkölcsre.

5

Egy író pedig „ne taktikázhasson a maga igazságaival” – jegyzi meg egy helyütt, nem minden keserűség nélkül. Nos, ő maga nem taktikázik. „Politikakritikai” publicisztikai lassan öllő mérgek, másfelől pedig gyógyírként hatnak a hozzá hasonló gondolkodásúakra. Pontosan úgy hatnak Csoóri Sándor esszéi, mint az elszánt írói megnyilvánulások hatni szoktak: az egyik oldalon gyűlöletet, a másikon megbecsülést és egyetértést, sőt együttérzést váltanak ki. Többek között ez a taktikázás nélküliség következménye. Például annak a megállapítása, hogy a politika – a mai Magyarországon – mindenhatóvá vált. Omnipotens tényezővé. Kiszorította és száműzte az erkölcsöt, a lelki tényezőket, a kulturális értékeket. Az irodalom elvesztette legjellegzetesebb „alkotói stílusát”: a sorsértelmezést. (Fentebb láthattuk, hogy miféle „kontextusban” értelmeződnek ezek a fogalmak, illetve jelenségek.) „A magyar irodalom hatalma ma nem határoz meg semmit, még önmagát sem, nemhogy a közélet és a politika világát. Elillant a környezetünkből. Helyét mindenütt a nyers, az áttételek nélküli politika foglalta el.” S nyomában a „médiaterror”, amelybe beleértendő „az állandó röhgöztetés terrorja”, a félrevezetés jól működő ipara, melyeknek a demokráciát alapvetően veszélyeztető következménye (célja?) az, amire Ezra Pound is utal – hogy az alattvaló ne érthesse meg a vezetőit, s főleg: ne tudja utasítani őket. Dermesztően lényegre törő ez a látélet, már nem is tudjuk sorba állítani – veszedelmességük, pusztító képességük szerint az egyes tüneteket. Nem is tudjuk már, hogy csak olvasmányélmény vagy rémálom-e vagy tán kínos valóság a következő szentencia: „jöhet még olyan világ is, amikor a bűnösök vigasztalgatnak minket, áldozatokat, sőt ők kezdenek beszélni legaggodalmasabb hangon az igazságról. Föltehetően azért, mert már semmi gondot nem okoz nekik ez sem.”

6

Ezen a ponton úgy érezhetjük, hogy nincs tovább, valami abszurd dráma szüzséjét fordították felénk. De nem. Van tovább. Éppen azért, mert a szellem embereinek talán még mindig jobban hiszünk, mint a politika megnyilvánulásainak. Illyést idézzük („Mert növeli ki elfödi a bajt”), meg József Attilát – igaz, őt csak félig – a tisztességről meg a kiterített-ség kapcsolatáról. Idézzük Csoóri Sándort is, aki ebben a kötetében a szellem emberének vegytiszta hatóanyagaként megragadó erejű – katartikus – képsorokban tudja felidézni – például – a magyar Ady Endre és a román Octavian Goga hatalmas lelki és szellemi drámáját: *belesűrítve* mindebbe a magyar sors történelmileg könyörtelenül meghatározott (szinte végzetszerű) alakulását. Az efféle katarzis, ha nem is vigasztaló, mindenesetre életető. Szellemi és érzelmi mozgósító erő. Valami, ami nem a politikai színpadok aurájából való, hanem *az irodaloméből*.

Ezzel az érzéssel és tudattal csukhatjuk be az *Elveszett utak* című kötetet és ekként gondolkodva nézhetünk az idő távolából – *távlatosan* Csoóri Sándor esszéírásának fő vonulatára. Az esszéírás – egyáltalán az írás – értelmével és hasznával találkoztunk.

Monostori Imre